

УДК [34.343]

Софійв Сергій Олександрович –
здобувач Університету сучасних знань

Sofiev Sergiy Oleksandrovich –
external PhD student,
University of Modern Knowledge
(57/3 Velyka Vasylkivska Street, Kyiv, Ukraine)

Становлення інституту примирення в кримінальному законодавстві України

У статті розглянуто проблеми становлення і розвитку інституту примирення в кримінальному законодавстві України. Розглянуто норми та рекомендації міжнародних нормативно-правових актів щодо даного питання. Розглянуто поняття угоди як кримінально-правового явища та міжнародний досвід укладання угод у кримінальному провадженні.

Ключові слова: примирення, медіація, угода, потерпілий, образа.

В статье рассмотрены проблемы становления и развития института примирения в уголовном законодательстве Украины. Рассмотрены нормы и рекомендации международных нормативно-правовых актов относительно данного вопроса. Рассмотрено понятие договора, как уголовно-правовой категории и международный опыт заключения договоров в уголовном производстве.

Ключевые слова: примирение, медиация, договор, потерпевший, обида.

S.O. Sofiev Establishment of Institute of Reconciliation in Criminal Legislation of Ukraine

The article considers the problems of the establishment and development of the institute of reconciliation in the criminal legislation of Ukraine. The rules and recommendations of international legal acts on this issue have been considered. The concept of contract as a criminal legal category and international experience of conclusion of contracts in criminal proceedings is considered.

The study of the norms of the Criminal Code, the Code of Criminal Procedure and specialized literature on this subject shows that the application of conciliation procedures in criminal legislation corresponds to the world trends that have developed in recent decades. UN recommends the use of informal dispute resolution mechanisms, including mediation, arbitration or local practice, to promote reconciliation and redress for victims (para. 7 of the Declaration of Basic Principles of Justice for Victims of Crime and Abuse of Power).

The EU Council Decision "On the Situation of the Victim in Criminal 14 Proceedings" contains obligations for all EU countries to extend mediation in criminal proceedings and to ensure that any transaction between the victim and the offender reached in the mediation process is accepted.

Since the important task of our State is to join the EU, one of the requirements is to implement and apply European legislation into national legislation. In this section we will consider the concept of transaction in criminal proceedings as a criminal phenomenon, international experience in concluding transactions in criminal proceedings and the formation and development of this institution in Ukraine.

Criminal legislation in Ukraine at the time of Kiev Rus had a pronounced private-claim character. According to the Russian Truth, regardless of what the perpetrator attacked - the person or the property, this act was considered as an "insult." In other words, wrongful conduct (offences) in the terminology of ancient Russian law by analogy was the closest concept of "insult." In the research literature, there are different views on the concept of "crime" in ancient Russian law. Most researchers believed that Russian Truth used the term "offense" to refer to the crime.

Keywords: reconciliation, mediation, contract, persistent, resentment.

Постановка проблеми. Вивчення норм КК, КПК і спеціальної літератури із зазначеної проблематики дозволяє констатувати, що

застосування процедур примирення у кримінальному законодавстві відповідає світовим тенденціям, які складаються в останні

десятиліття. ООН рекомендує використовувати неофіційні механізми врегулювання спорів, включаючи посередництво, арбітраж чи місцеву практику для того, щоб сприяти примиренню і відшкодуванню шкоди жертвам (п. 7 Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою) [1].

У рішенні Ради ЄС «Про становище жертви у кримінальному 14 провадженні» містяться зобов'язання для всіх країн ЄС щодо розповсюдження медіації у кримінальних провадженнях та забезпеченні прийняття до розгляду будь-якої угоди між жертвою і правопорушником, досягнутої в процесі медіації [2].

Оскільки важливим завданням нашої держави є входження до ЄС, то однією з вимог є імплементація та застосування європейських законодавчих норм у національне законодавство. У цьому розділі ми розглянемо поняття угоди в кримінальному провадженні як кримінально-правового явища, міжнародний досвід укладання угод у кримінальному провадженні та становлення і розвиток цього інституту в Україні.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідженню різних аспектів інституту примирення присвячені праці таких вітчизняних науковців, як Ю.В. Бауліна, В.С. Гопанчука, І.А. Войтюк, В.В. Землянської, В.Т. Маляренка, Н.В. Нестор, Ю.Д. Притики, М.І. Хавронюка. Проблематика медіації також розглядається багатьма зарубіжними вченими, серед яких, зокрема, К. Мур, С. Пеппіт, Л. Райскін, А. Роу, Дж. Фолберг та інші. Однак, проблеми, пов'язані із визначенням основних ознак та сутності медіації залишаються актуальними з огляду на те, що сьогодні застосовуються різні види та форми цієї процедури, які можуть не узгоджуватися з її традиційним розумінням.

Невирішені раніше проблеми стосуються відсутності єдиного підходу серед науковців щодо поняття інституту примирення та відсутності чіткого законодавчого регулювання даного питання.

Метою дослідження вивчити досвід зарубіжних країн щодо укладання угод у кримінальному провадженні та запровадити певні норми у національне законодавство.

Виклад основного матеріалу.

Кримінальне законодавство в Україні за часів Київської Русі мав яскраво виражений приватно-позовний характер. Згідно з Руською Правдою, незалежно від того, на що посягав винний – на особу чи на власність, це діяння позначалось як «образа». Іншими словами, протиправна поведінка (правопорушення) в термінології староруського права за аналогом була найбільш близькою поняттю «образа». У дослідницькій літературі існують різні погляди на поняття «злочин» у староруському праві. Більшість дослідників вважали, що Руська Правда для позначення злочину використовувала саме термін «образа» [3, с. 311].

Якщо хтось потерпів щось неприємне, тобто був «ображений», – то відносно нього був вчинений злочин. В. І. Сергєєвіч вважає, що у цьому визначенні відображається погляд на злочин, як на матеріальну шкоду [4, с. 342].

Продовжуючи цю думку, І. М. Радін відзначає, що стародавній людині для наявності «образи» достатньо було факту матеріальної шкоди; вона зовсім не цікавилась намірами злочинця – хотів він її образити чи ні. Для потерпілого було достатньо заподіяння матеріальної шкоди йому самому чи його майну, щоб вважати обов'язком відплатити причині своєї шкоди [5, с. 257-258].

Цікавою є думка М. А. Максїмейка, який вважав образу лише складовою частиною злочину. На його думку, заподіяння образи – це завдання шкоди не конкретній особі, а усьому суспільству, адже не всі потерпілі від особистих чи майнових правопорушень звідують відчуття образи [6, с. 143].

Образа-правопорушення розглядаються середньовічною свідомістю перш за все як порушення приватного інтересу, і тільки потім – як порушення правової установки, тобто приватно-правовий елемент трактування правопорушення переважає над публічно-правовим [7, с. 213]. Найбільш явно ця особливість трактування правопорушення відобразилась у процесуальному праві Стародавньої Русі. Уже перша стадія процесу – заклич – переконливо показує, що порушений інтерес приватної особи і сам потерпілий повинен займатися відновленням справедливості [8, с. 47].

Кримінальне провадження могло бути розпочато тільки за скаргою потерпілого від злочинного діяння або його сім'ї [9, с. 127-130], конфлікт міг бути вирішений на підставі згоди сторін учасників конфлікту.

Руська Правда [10] закріплювала право потерпілого на кровну помсту або відмову від неї в обмін на отримання плати за заподіяну шкоду. Можливість примирення потерпілого і винного була передбачена до звернення в суд. При цьому вони могли вступити в угоду як безпосередньо, так і через посередника. Умовою примирення було відшкодування шкоди і публічне вибачення. З появою князівської влади на Русі покарання набуває публічного характеру. Наприклад, за вчинення вбивства викуп міг стягуватися на користь князя. Проте такий викуп мав місце тільки у випадку відсутності потерпілих (приватних месників), які мали право на кровну помсту. Таким чином, можна відзначити узаконення кровної помсти як виду покарання та скорочення кількості його застосування. Крім того, можна констатувати виникнення нового принципу покарання, який не сумісний із правом приватної (кровної) помсти. Руській Правді відомі наступні злочини та покарання за їх вчинення [11, с. 67]:

1. Проти князівської влади у вигляді повстань – каралися смертною карою, в основному через повішання.

2. Проти релігії у вигляді крадіжок церковного майна, введенням до церкви тварин або птахів, молитва під стодолюю, в дібровах, біля води, знахарство, чаклунство, відьмування – каралися тілесними ушкодженнями: побиттям, каліцтвом.

3. Проти особи у вигляді убивства з пограбуванням, убивство огнищанина «в обиду», убивство огнищанина «в розбої», убивство людини «в сваде» чи «на пиру явлено», убивство «на розбої без всякої свади», заподіяння каліцтва чи поранення, побоїв – каралися кровною помстою за рішенням суду (скасована у XII ст.), грошовим відшкодуванням збитків (вира): у вигляді штрафу, компенсації потерпілому, уроку, головщини.

4. Проти власності у вигляді розбою, крадіжки, знищення чужого майна, підпалу, протизаконного користування чужим майном, потрава – каралися продажем (грошовий штраф

на користь князя за вчинення майнових злочинів).

5. Проти родини і християнської моралі у вигляді перелюбства, подружньої зради, кровозмішення, зігнання плоду, позашлюбної вагітності, скотолозтва та інших статевих злочинів – каралися потіком та пограбуванням (вища міра покарання у вигляді конфіскації майна і вигнання з общини). Ставлення до кровної помсти у різних народів було різним: у когось вона вважалася доблестю, у когось – обов'язком, у когось – необхідністю [12, с. 154].

М. М. Ковалевський, пояснюючи заміну помсти викупом, вважає, що в стародавні часи кровна помста загрожувала особі та майну кривдника. Але коли кривдник переховувався, то потерпілий (приватний месник) обмежувався тим, що захоплював його майно. З часом замість фактичного захоплення майна утвердилася добровільна угода про передачу частини майна кривдника. Далі він відзначав, що в інтересах збереження миру і спокою «представники політичної влади вважають за необхідне обмежити право обов'язкової участі у кровній помсті; не наважуючись, однак, відразу відмінити стародавній звичай, з огляду на який уся родина вважає себе солідарною та ображеною, вони з обов'язкової 18 роблять кровну помсту та, замінюючи її сплату вири (викупу) факультативною для окремих родичів» [12, с. 148].

Р. Л. Хачатуров так пояснює причини відмирання кровної помсти: вона панувала в період первіснообщинного ладу. З розпаданням первісного суспільства та послабленням кровних зв'язків слабшала і кровна помста. Помста була релігійним обов'язком, отже, вона могла існувати до того часу, доки відповідала релігійним поглядам, і повинна була відмерти, якщо суперечила їм. Християнська релігія, яка утвердилась в Древній Русі в кінці X століття, засуджувала та забороняла кровну помсту, однак вона залишалась звичаєм до тих часів, доки не знадобилося відмінити її та обмежити правом. Але це стало можливим тоді, коли речі набули характеру майна, що дозволило використовувати їх як еквівалент заподіяної шкоди і міри спокутування [12, с. 149]. У статті 1 Короткої Правди мовилося, що «убьет муж мужа... а ще не будеть кто мьстя, то 40 гривен за голову». Хоча й життя людини захищалося в той час однаковою

виною (викупом), незалежно від його соціального походження, але й це формально рівне право в умовах класового суспільства насправді було нерівним. Для феодално-залежного населення плата вири в сумі 40 гривень при ціні коня 2 гривні була непосильною. Законодавець швидко зрозумів ту фіскальну вигоду, яку можна було отримати із застосування угод у кримінальних провадженнях, і «головним чином ради цієї вигоди починає скорочувати випадки самосуду, кровної помсти і турбується про правосуддя доходною статтею, яка давала значний дохід князівській казні». З часом кровна помста відміняється повністю, і життя представників панівного класу захищається подвійною виною. За вбивство особи князівського роду – 80 гривень, а простолюдина – 40 гривень, жінки – 20 гривень, що було обумовлено її становищем у суспільстві. Покарання в розмірі 80 гривень було дуже тяжким, оскільки, за підрахунками деяких вчених, воно складало 23 кобилиці або 40 корів, 80 копиць або 400 баранів. Сплатити таке покарання невідчутно могли тільки дуже заможні люди. Простолюдин, сплативши таку виру, фактично позбавлявся всього майна і перетворювався в раба. При неможливості сплатити виру виплачувалась «дика вира», тобто викуп платила вся община. «Дика вира» могла виплачуватися кілька років [13, с. 264-267].

У справах приватного обвинувачення органи державного обвинувачення абсолютно усувалися від втручання в кримінальне переслідування; такі кримінальні провадження порушувалися внаслідок скарги потерпілого і закривалися за примиренням; підтримання обвинувачення в суді у справах приватного обвинувачення надавалося винятково потерпілому. При цьому примирення не було зумовлено відшкодуванням збитків, крім випадків, коли потерпілий зберігав за собою право на цивільний позов. У кримінальних провадженнях приватно-публічного характеру потерпілому надавалося тільки право заявляти позов. Згідно зі ст.ст. 160, 162 Укладення про покарання кримінальні та виправні від 15 серпня 1845 р., ст.ст. 155, 157 Укладення про покарання кримінальні та виправні від 1885 р., ст. 22 Статуту про покарання, що призначаються мировими суддями, від 20 листопада 1864 р. примирення сторін розглядалося як одна з

обставин, які «погашають покарання». Така обставина могла бути врахована після звернення вироку до виконання. Однак, якщо, згідно з Укладенням 1845 р., примирення допускалося тільки у кримінальних провадженнях, які порушуються за скаргою потерпілого після звернення вироку до виконання, то згідно з Укладенням 1885 р. – як у кримінальних провадженнях публічного характеру, так у тих, які порушуються за скаргою потерпілого, як до фактичного звернення вироку до виконання, так і після виконання вироку. У всіх зазначених випадках примирення тягло скасування за судовим розпорядженням покарання, призначеного винному, безумовно і без жодного обмеження. Це передбачалося п. 3 ст. 155 та ст. 157 Укладення (1885 р.). Примирення передбачалося також і для тих, хто вийшов на поєдинок, оскільки дуелі були заборонені та каралися законом. Так, ст.ст. 1506, 1512 Укладення (1885 р.) передбачали звільнення від усілякого покарання і кримінального переслідування учасників поєдинку, навіть якщо вони приготували до бою зброю, але без кровопролиття за власним переконанням чи за порадою та переконанням свідків помирилися [14].

Пізніше інститут спрощеного судового розгляду отримав розвиток у КПК УРСР від 13 вересня 1922 р., «Положенні про судоустрій УРСР» затверджені ВУЦВК 1 лютого 1923 р., «Положенні про судоустрій УРСР» прийнятому ЦВК СРСР 29 жовтня 1924 р. Згідно з чинним на той час кримінальним процесуальним законодавством, якщо обвинувачений погоджувався з обставинами, викладеними в обвинувальному висновку, повністю визнав правильним пред'явлене йому звинувачення і дав показання, суд міг не проводити подальшого судового слідства і перейти до дебатів сторін. Однак на вимогу сторін останній був зобов'язаний провести судові слідство, незважаючи на наявність повного визнання винуватості обвинуваченим. КПК УРСР від 13 вересня 1922 р. встановлював можливість закриття кримінальної справи, яка порушується не інакше, як за скаргою потерпілого, за примиренням обвинуваченого з потерпілим до вступу вироку в законну силу [15].

Охоплений період історії показав, що колишні інститути звільнення від кримінальної

відповідальності (покарання) у зв'язку з примиренням сторін та спрощеного судового розгляду у випадку визнання винуватості розглядалися як можливі способи врегулювання кримінально-правових конфліктів. Головне, що зближує розглянуті інститути з сучасним кримінальним провадженням у формі угод, є те, що їх застосування ґрунтувалося на згоді сторін. У зв'язку з цим такі інститути можуть розглядатися як історичні прототипи нині діючих компромісних конструкцій. Розглянуті дореволюційні й сучасні інститути передбачають подібний ступінь свободи учасників кримінального судочинства – потерпілого й обвинуваченого – у розпорядженні предметом та ходом процесу. У тому випадку, якщо злочин посягав на приватний інтерес і не мав ознак підвищеної суспільної небезпечності чи громадського значення, потерпілий міг сам захистити свої права та інтереси шляхом примирення з обвинуваченим. Спільним для дореволюційного та постреволюційного кримінального процесуального законодавства щодо інституту примирення є те, що можливість його застосування допускалась тільки в тих кримінальних справах, які не тягнуть тяжких наслідків. У статті 27 КПК 1960 року законодавець передбачав цілий ряд норм, які регулювали підстави та порядок розгляду кримінальних справ, які порушуються не інакше, як за скаргою потерпілого, і могли бути закриті за примиренням. У цьому випадку потерпілому належало право підтримувати обвинувачення. Проте якщо у справу вступав прокурор для охорони державних або громадських інтересів, то справа не могла бути закрыта за примиренням потерпілого з обвинуваченим. Закриття кримінальної справи за примиренням потерпілого з обвинуваченим могли ініціювати також слідчий чи прокурор на досудовому слідстві. У цьому випадку до направлення кримінальної справи в суд обвинуваченому слідчий мав розтлумачити сутність обвинувачення, підставу звільнення від кримінальної відповідальності і право заперечувати проти закриття справи з цієї підстави. Направлення кримінальної справи до суду для її закриття у зв'язку із примиренням не допускалося, якщо обвинувачений проти цього заперечував. У цьому разі провадження у справі продовжувалося в звичайному порядку. Згідно

статті 7-1 КПК 1960 р. прокурор або слідчий повинні були ознайомити обвинуваченого, його захисника, потерпілого або його представника з постановою про закриття справи за примиренням, а у випадку їх вимоги – з усіма матеріалами справи та роз'яснити їх права, передбачені КПК. Діючий КК 2001 р. передбачає, що особа, яка вперше вчинила злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, звільняється від кримінальної відповідальності, якщо вона примирилася з потерпілим та відшкодувала завдані нею збитки або усунула заподіяну шкоду [16, ст. 46].

Основний зміст наукових дебатів 80-х рр. ХХ століття стосувався можливості застосування для вирішення кримінально-правових конфліктів спрощених конструкцій. Основною метою розвитку спрощених конструкцій визнавалося максимальне зменшення проміжку часу між моментами вчинення злочину і призначення покарання винній особі, а завданнями – досягнення мети кримінального судочинства при максимально можливій його раціоналізації, економічності і в оптимальні терміни. Обґрунтовувалась думка, що у спрощених порядках діють гарантії, передбачені для звичайної форми судочинства, але тільки у зміненому вигляді. Усі права сторін кримінального процесу зберігалися, але з'явилась реальна можливість вільно ними розпоряджатися; у компетентних органів зникли одні обов'язки, але з'явилися інші, закріплені законом. У спрощених провадженнях зберігались у зміненому вигляді гарантії, які забезпечували в кінцевому підсумку досягнення завдань кримінального судочинства, захист прав його учасників. У спрощеному порядку пропонувалося розглядати справи за обов'язкового дотримання двох умов: 1) злочин не повинен бути тяжким; 2) справа не повинна бути складною у провадженні слідчих і судових дій.

Деякі автори висловилися проти цього критерію, стверджуючи, що неможливо, априорі, віднести справу до простої. Крім того, такий критерій має оціночний, суб'єктивний характер і залежить від розсуду посадових осіб. Прихильники спрощеного розгляду кримінальних справ відзначали, що, поперше, в цьому випадку мова йде про властивості, об'єктивно властиві тільки певній сукупності

кримінальних справ; по-друге, цей критерій використовується в сукупності з іншими; по-третє, він має і об'єктивне відображення. Справа не представляла складності в розслідуванні й судовому розгляді у випадку очевидності злочину (встановлення компетентними органами події злочину і винного в ході виявлення факту протиправних дій; склад злочину є формальним і некваліфікованим), невеликий обсяг доказової бази, відсутність необхідності в застосуванні заходів процесуального примусу.

Для спрощення кримінального судочинства потрібно було здійснити такі зміни, які об'єктивно приводили б до скорочення термінів судочинства, звільнення його від непотрібних і застарілих процесуальних формальностей. Серед заходів, спрямованих на це, процесуалістами називалися заходи щодо

подальшого вдосконалення процедури закриття кримінальних справ на досудових стадіях, особливого порядку розгляду справ приватного і приватно-публічного обвинувачення, введення одноосібного розгляду кримінальних справ.

Ці перші погоджувальні конструкції мають деяку схожість із сучасними умовами розгляду кримінального провадження щодо примирення. Зокрема, однаковою є реакція держави на кримінальне правопорушення – відмова від кримінальної репресії, яка можлива лише при доведеності факту вчинення злочину конкретною особою та повному визнанні нею своєї провини.

Список використаних джерел:

1. Землянская В. В. Внедрение медиации в уголовное производство Украины. *Прокуратура. Человек. Государство*. 2004. № 6 (36). С. 107-111.
2. Потомська Н.А. Забезпечення конфіденційності відомостей про особу як одне з найбільш дискусійних питань забезпечення безпеки потерпілих. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право)*. 2013. Випуск 2. С. 166-171.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права М. Территория будущего. 2007. 800 с.
4. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб: Тип. М. М. Стасюлевича, 1903. 670 с.
5. Радин И. М. История русского права. СПб, 1910. 418 с.
6. Максимейко Н. А. Мнимые архаизмы уголовного права Русской Правды. *Вестник Права*. 1905. Март-апрель. Харьков. С. 14-25.
7. Памятники российского права: В 35 т. М. Юрлитинформ, 2013. Т. 1. Памятники права Древней Руси: учебно-научное пособие / под общ. ред. докт. юрид. наук, проф. Р.Л. Хачатурова. 528 с.
8. Русская Правда. Российское законодательство X-XX веков: В 9 т. М., 1984. Т. 1. Законодательство Древней Руси. 432 с.
9. Куницын А. Историческое изображение древнего судопроизводства в России. СПб., 1843. 237 с.
10. Греков Б. Л. Киевская Русь. М.: Гос. изд-во полит. лит., 1953. 569 с.
11. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.): навчальний посібник. К.: Істина, 2007. 128 с.
12. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 2. 4-е изд. Ч. 1. СПб.: Тип. т-ва «Обществ. польза», 1912. 566 с.
13. Охріменко І.М. Проблематика використання спеціальних психологічних знань у кримінальному провадженні. *Митна справа*. 2013. № 3(87). Ч. 2. Кн. 2. С. 333-340.
14. Законы уголовные сост. В. Н. Новиковымъ и Д. С. Постолюковскимъ. С.-Петербургъ: Типография М. М. Стасюлевича, 1910. 749 с.
15. Сусло Д. С. Організація судових органів Української РСР в період 1917-1925 рр. К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1960. 88 с.

16. Кримінальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. Станом на 12 берез. 2012 року (офіц. текст). К.: Паливода А. В., 2012. 216 с.

References:

1. Zemlianskaia V. V. Vnedrenye medyatsyy v uholovnoe proyzvodstvo Ukraini. *Prokuratura. Chelovek.Hosudarstvo*. 2004. № 6 (36). S. 107-111.
2. Potomska N.A. Zabezpechennia konfidentsiinosti vidomostei pro osobu yak odne z naibilsh diskusiinykh pytan zabezpechennia bezpeky poterpilykh. *Zbirnyk naukovykh prats Iripinskoï finansovo-iurydychnoi akademii (ekonomika, pravo)*. 2013. Vypusk 2. S. 166-171.
3. Vladymyrskiy-Budanov M. F. Obzor ystorry russkoho prava M. Terrytoryia budushchoho. 2007. 800 s.
4. Serheevych V. Y. Lektsyy y yssledovanyia po drevnei ystorry russkoho prava. SPb: Typ. M. M. Stasiulevycha, 1903. 670 s.
5. Radyn Y. M. Ystoryia russkoho prava. SPb, 1910. 418 s.
6. Maksymeiko N. A. Mnymie arkhayzmi uholovnoho prava Russkoi Pravdi. *Vestnyk Prava*. 1905. Mart-aprel. Kharkov. S. 14-25.
7. Pamiatnyky rossyiskoho prava: V 35 t. M. Yurlytynform, 2013. T. 1. Pamiatnyky prava Drevnei Rusy: uchebno-nauchnoe posobyie / pod obshch. red. dokt. yuryd. nauk, prof. R.L. Khachaturova. 528 s.
8. Russkaia Pravda. Rossyiskoe zakonodatelstvo X-XX vekav: V 9 t. M., 1984. T. 1. Zakonodatelstvo Drevnei Rusy. 432 s.
9. Kunytsin A. Ystorycheskoe yzobrazhenye drevneho sudoproyzvodstva v Rossyy. SPb., 1843. 237 s.
10. Hrekov B. L. Kyevskaia Rus. M.: Hos. yzd-vo polyt. lyt., 1953. 569 s.
11. Zaruba V. M. Derzhava i pravo Kyivskoi ta Halytsko-Volynskoi Rusi (kinets VIII st. – pochatok KhIV st.): navchalnyi posibnyk. K.: Istyna, 2007. 128 s.
12. Foinytskyi Y. Ya. Kurs uholovnoho sudoproyzvodstva. T. 2. 4-e yzd. Ch. 1. SPb.: Typ. t-va "Obshchestv. polza", 1912. 566 s.
13. Okhrimenko I.M. Problematyka vykorystannia spetsialnykh psykholohichnykh znan u kryminalnomu provadzhenni. *Mytna sprava*. 2013. № 3(87). Ch. 2. Kn. 2. S. 333-340.
14. Zakoni uholovnie sost. V. N. Novykovim y D. S. Postolovskym. S.-Peterburh: Typohrafiya M. M. Stasiulevycha, 1910. 749 s.
15. Suslo D. S. Orhanizatsiia sudovykh orhaniv Ukrainskoi RSR v period 1917-1925 rr. K.: Vyd-vo Kyiv. un-tu, 1960. 88 s.
16. Kryminalnyi kodeks Ukrainy: chynne zakonodavstvo zi zminamy ta dopov. Stanom na 12 berез. 2012 roku (ofits. tekst). K.: Palyvoda A. V., 2012. 216 s.